Representation of National Identity in the Illustrations of Persian Elementary School Textbooks in the 1390s SH Based on Fairclough's Critical Discourse Analysis

Fateme Yazdani[1], **Mohsen Hasanpour**[2]

Type of article: original research
Receive: 27 AUGUST 2025, Accept Date: 19 MAY 2026
DOI: 10.22034/rph.2026.2070082.1177

Extended Abstract

National identity is widely recognized as a foundational element of social and cultural cohesion, and educational systems, particularly at the primary level, play a significant role in transmitting and reinforcing its components among young learners.

Textbooks are among the main vehicles of this process, and their illustrations are especially important because they convey cultural values, beliefs, and symbolic meanings in an indirect, durable, and age-appropriate manner. In the context of the Islamic Republic of Iran, formal education has consistently been used as a key instrument for shaping and consolidating national identity.

This study therefore examines the Persian language textbooks (Bekhanim) used in Iranian primary schools during the 2010s (1390–1399 Solar Hijri) to investigate how the components of national identity are visually represented, which components are emphasized more strongly, and how these representations operate across Fairclough's three levels of description, interpretation, and explanation.

The research adopts Norman Fairclough's framework of Critical Discourse Analysis as its theoretical and analytical lens and employs a qualitative, descriptive-analytical design.

The data consist of illustrations from all six volumes of the Persian textbooks for grades 1 through 6 published during the 2010s. Using purposive sampling, images were selected that explicitly or implicitly contained signs, symbols, or references related to national identity.

At the description level, formal visual features such as color, composition, characters, setting, and symbols were documented. At the interpretation

1. Ph.D. Candidate, Department of Advanced Art Studies, Faculty of Art, Soore International University, Tehran, Iran. (Corresponding Author). Email: f.yazdani@soore.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Graphic Design, Faculty of Architecture & Urban Design, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran. Email: Hasanpour@sru.ac.ir

level, the relationship between each illustration's meaning and its accompanying text, pedagogical context, and wider discursive practices within the educational system was examined.

At the explanation level, the identified patterns were linked to official educational policies, the Fundamental Reform Document of Education, and the institutional framework of curriculum development.

The analysis revealed systematic patterns in the representation of national identity components across the textbooks. Religious values, including scenes of prayer, mosques, Quranic references, and veiling, socio-moral concepts such as helping others, respect for elders, and patriotism expressed through flags and martyrs' imagery, and cultural-historical symbols such as Nowruz appeared frequently and were present in most of the analyzed illustrations.

By contrast, ethnic and cultural diversity, modern or global dimensions of national identity, and the Persian language itself were significantly less represented.

The Persian language appeared almost exclusively within written texts and calligraphy exercises; in illustrations, it was visible mainly as written words on blackboards or signs rather than as a spoken or symbolic visual motif.

Ethnic diversity was depicted in only a limited number of images, and when present, it tended to be stereotypical or superficial.

Differences across grade levels were also evident: in grades 1 through 3, identity components were represented directly and explicitly, for example through a child performing prayers or a clear depiction of the national flag, whereas in grades 4 through 6, representations became more symbolic, indirect, and interpretively demanding.

A clear division of labor emerged between textual and visual content: the written text carried the primary burden of linguistic identity formation, including Persian grammar, spelling, and reading comprehension, while illustrations primarily conveyed religious and moral socialization.

The findings indicate a consistent alignment between the visual discourse of the textbooks and the official educational discourse of Islamic-Iranian identity.

At the descriptive level, formal features such as bright and positive color schemes for religious scenes, as well as the limited or absent depiction of non-Persian ethnic attire, reflect a hierarchy of valued identity components.

At the interpretive level, the graded difference in representation corresponds to assumptions about students' cognitive and developmental stages: lower grades rely on direct and unambiguous images to facilitate the internalization of core values, while higher grades use more symbolic and indirect representations that may be intended to encourage interpretive skills.

At the explanatory level, the underrepresentation of ethnic diversity, modern or global elements, and the Persian language in illustrations reflects in-

stitutional priorities embedded in national curriculum policies and textbook production guidelines.
Although Persian is a central pillar of Iranian national identity, it is addressed mainly through textual exercises rather than visual celebration.
Overall, the textbooks rely heavily on religious and historical symbolism while offering only limited representation of internal heterogeneity or external contemporary influences.
These patterns may affect how students from different ethnic or linguistic backgrounds perceive their place within the national narrative.
In conclusion, the illustrations in Persian primary school textbooks from the 2010s do not present a fully balanced or comprehensive portrayal of Iranian national identity; instead, they selectively emphasize religious values, socio-moral norms, and canonical historical symbols while giving less attention to ethnic diversity, modern and global dimensions, and visual references to the Persian language.
Fairclough's framework proves useful for showing that these patterns are systematic and correspond to the official educational discourse and institutional policies of the period.
The textbooks thus function as instruments for the gradual, grade-appropriate cultivation of a specific and officially favored version of national identity rather than a full reflection of the cultural, linguistic, and social diversity of Iranian society.

Keywords: National Identity, Critical Discourse Analysis, Educational Illustration, Persian Textbooks, Primary Education

OPEN ACCESS

This journal is following of Committee on Publication Ethics (COPE) and complies with the highest ethical standards in accordance with ethical laws

COPYRIGHTS | Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the *Rahpooye Hekmat-e Honar* Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution Licenses. (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

بازنمایی هویت ملی در تصویرسازی کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی دههٔ ۱۳۹۰ بر اساس تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف

فاطمه یزدانی[۱]، محسن حسن‌پور[۲]

نوع مقاله: پژوهشی
دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۵ □ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۸ □ صفحهٔ ۱۳۳-۱۴۷
Doi: 10.22034/rph.2026.2070082.1177

چکیده

هویت ملی به‌عنوان یکی از عناصر بنیادین انسجام اجتماعی و فرهنگی، همواره در کانون توجه نظام‌های آموزشی قرار داشته است. کتاب‌های درسی، به‌ویژه در مقطع ابتدایی، به دلیل نقش تربیتی و تأثیرگذاری بر ذهن و جهان‌بینی کودکان، از مهم‌ترین ابزارهای بازنمایی و انتقال مؤلفه‌های هویت ملی به شمار می‌آیند. در این میان، تصویرسازی‌ها نقشی کلیدی ایفا می‌کنند؛ زیرا به شیوه‌ای غیرمستقیم، ماندگار و قابل درک برای کودکان، ارزش‌ها و باورهای فرهنگی و اجتماعی را منتقل می‌سازند. این پژوهش با هدف بررسی بازنمایی مؤلفه‌های هویت ملی در تصویرسازی کتاب‌های فارسی (بخوانیم) دوره ابتدایی دهه ۱۳۹۰ و بر اساس چارچوب نظری تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف انجام شد. پرسش اصلی تحقیق این بود که مؤلفه‌های هویت ملی در تصویرسازی کتاب‌های فارسی دورهٔ ابتدایی کدام‌اند؟ کدام مؤلفه‌های هویت ملی در این تصویرسازی‌ها برجستگی بیش‌تری دارند؟ این مؤلفه‌ها در سطح توصیف، تفسیر و تبیین چگونه بازنمایی شده‌اند؟ تحلیل داده‌ها در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین نشان داد که ارزش‌های دینی، نهادها، مفاهیم اجتماعی ـ اخلاقی و نمادهای فرهنگی و تاریخی پررنگ‌ترین جایگاه را در تصاویر داشته‌اند. در مقابل، مؤلفه‌هایی چون تنوع فرهنگی، هویت‌های قومی، جنبه‌های مدرن یا جهانی هویت ملی و به‌ویژه زبان فارسی حضور کم‌رنگ‌تری داشته‌اند؛ به‌گونه‌ای که زبان فارسی عمدتاً در متون و بخش‌های نوشتاری و نه در تصاویر بازنمایی شده است. از نظر نحوه بازنمایی، یافته‌ها نشان داد که در پایه‌های اول تا سوم ابتدایی مؤلفه‌های هویتی به‌صورت مستقیم و آشکار در تصاویر منعکس شده‌اند، در حالی‌که در پایه‌های چهارم تا ششم این بازنمایی بیشتر به‌صورت نمادین و غیرمستقیم انجام گرفته است. این تفاوت بر اساس مدل سه سطحی فرکلاف، هم‌سو با اهداف تربیتی و توسعه تدریجی توانایی درک نمادین دانش‌آموزان تفسیر شد. در مجموع، نتایج بیان‌گر هم‌سویی سیاست‌گذاری متنی و تصویری کتاب‌ها در راستای تقویت گفتمان رسمی هویت ملی ـ دینی و بازتولید نظم فرهنگی و ایدئولوژیک موجود است. این رویکرد، اگرچه موجب انسجام در انتقال پیام می‌شود، اما کمتر به بازنمایی تنوع واقعی فرهنگی و زبانی ایران پرداخته و نیازمند بازنگری برای ایجاد توازن بیشتر در نمایش مؤلفه‌های هویتی است.

کلیدواژه‌ها: هویت ملی، تحلیل گفتمان انتقادی، تصویرسازی آموزشی، کتاب فارسی، دوره ابتدایی

۱. دانشجوی دکتری گروه مطالعات هنر، دانشکده هنر، دانشگاه بین‌المللی سوره، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: f.yazdani@soore.ac.ir

۲. استادیار گروه ارتباط تصویری، دانشکدهٔ مهندسی معماری و شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران.
Email: Hasanpour@sru.ac.ir

استناد: یزدانی، فاطمه؛ حسن‌پور، محسن (۱۴۰۵)، بازنمایی هویت ملی در تصویرسازی کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی دههٔ ۱۳۹۰ بر اساس تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، رهپویه حکمت هنر، ۵ (۲)، ۱۳۳-۱۴۷.
Doi: 10.22034/rph.2026.2070082.1177
https://rph.soore.ac.ir/article_741453.html

مقدمه

هویت ملی مفهومی میان‌رشته‌ای‌ست که در بسترهای تاریخی، فرهنگی، دینی و اجتماعی شکل می‌گیرد. از این‌رو، نظام آموزشی یکی از مهم‌ترین بسترهای بازتولید و تثبیت آن به شمار می‌آید. در جمهوری اسلامی ایران، آموزش رسمی یکی از اصلی‌ترین ابزارهای شکل‌دهی و تثبیت هویت ملی محسوب می‌شود. این پژوهش در پی آن است تا نحوهٔ بازنمایی عناصر هویت ملی را در تصویرسازی کتاب‌های فارسی (بخوانیم) دورهٔ ابتدایی دهه ۹۰ (بازهٔ زمانی ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۹) بررسی کند. چراکه این مجموعه کتاب‌ها به سبب نقش هم‌زمان متن و تصویر در شکل‌دهی به ادراک دانش‌آموزان، جایگاهی تعیین‌کننده در انتقال مؤلفه‌های هویتی دارند.

در این مقاله، تلاش خواهد شد تا با هدف بررسی تصویرسازی‌های کتاب فارسی (بخوانیم) دورهٔ ابتدایی دهه ۹۰ بر پایه عناصر و مؤلفه‌های هویت ملی، با تکیه بر مؤلفه‌های نظری این مهم نشان داده شود که مؤلفه‌های هویت ملی در تصویرسازی کتاب‌های فارسی دورهٔ ابتدایی کدام‌اند؟ کدام مؤلفه‌های هویت ملی در این تصویرسازی‌ها برجستگی بیش‌تری دارند؟ این مؤلفه‌ها در سطح توصیف، تفسیر و تبیین چگونه بازنمایی شده‌اند؟

تصویرسازی در کتاب‌های درسی فارسی مقطع ابتدایی نه‌تنها عنصری مکمل برای درک بهتر محتوای متنی است، بلکه نقشی بنیادین در انتقال مفاهیم فرهنگی و بازنمایی هویت ملی ایفا می‌کند. این تصاویر در قالب گفتمان رسمی نظام آموزشی، حامل مجموعه‌ای از مؤلفه‌های هویتی‌اند که با هدف تقویت انسجام ملی و آگاه‌سازی دانش‌آموزان با چارچوب های در نظر گرفته‌شدهٔ نظام آموزشی و مطابق با اهداف کلان سند تحول بنیادین آموزش و پرورش شامل پرورش انسان متعهد و مومن، تقویت بنیاد خانواده، بسط عدالت آموزشی، تنوع‌بخشی به محیط‌های یادگیری، افزایش نقش مدرسه، ارتقای فزاینده جایگاه تعلیم و تربیتی ایران در جهان اسلام و ارتقای کارآمدی نظام آموزشی طراحی شده‌اند. تصویرسازی کتاب‌های فارسی دورهٔ ابتدایی دههٔ ۱۳۹۰، منعکس‌کنندهٔ همین اهداف هستند و به صورت مستقیم و غیرمستقیم، با زبان تصویر به انتقال این ارزش‌ها و تقویت هویت ملی در دانش‌آموزان می‌پردازند. تحلیل این تصویرسازی‌ها نشان می‌دهد که طیفی از مؤلفه‌های فرهنگی، هنری، جغرافیایی، تاریخی، دینی، زبان و خط فارسی، اجتماعی و سیاسی به صورت مستقیم، غیرمستقیم و نمادین در پیکرهٔ بصری این منبع درسی حضور دارند.

در اسناد بالادستی، از جمله سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، بر پرورش انسان متعهد و مومن، تقویت بنیاد خانواده، گسترش عدالت آموزشی، ارتقای جایگاه تعلیم و تربیت و تحکیم هویت اسلامی ـ ایرانی تأکید شده است. بااین‌حال، صرفِ ارجاع به این اهداف برای تبیین کارکرد کتاب‌های درسی کافی نیست و باید نشان داد که این اهداف در سطح بازنمایی‌های بصری چگونه محقق می‌شوند یا چه نسبت‌هایی با یکدیگر پیدا می‌کنند. از این رو، این پژوهش می‌کوشد با تکیه بر تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، شیوهٔ بازنمایی مؤلفه‌های هویت ملی را در تصاویر کتاب‌های فارسی دورهٔ ابتدایی تحلیل کند و نشان دهد که کدام مؤلفه‌ها در این تصاویر برجسته‌تر و کدام‌یک کم‌رنگ‌تر بوده‌اند.

روش پژوهش

این پژوهش از نوع کیفی و با رویکرد توصیفی ـ تحلیلی است و با استفاده از چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف انجام شده است. داده‌های پژوهش شامل تصویرسازی‌های کتاب‌های فارسیِ (بخوانیم) دورهٔ ابتدایی در بازهٔ زمانی ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۹ است. انتخاب کتاب‌ها و تصاویر به‌صورت هدفمند انجام شد و فقط آن دسته از تصویرها در نمونه قرار گرفتند که به‌طور مستقیم یا ضمنی حامل نشانه‌ها، مفاهیم یا ارجاعات مرتبط با هویت ملی بودند.

برای تحلیل داده‌ها، از الگوی سه‌سطحی فرکلاف، یعنی توصیف، تفسیر و تبیین، استفاده شد. در مرحلهٔ نخست، ویژگی‌های صوری و محتوایی تصویرها توصیف شد؛ در مرحلهٔ دوم، معنای اجتماعی و فرهنگی هر تصویر در نسبت با متن، بافت آموزشی و فضای گفتمانی کتاب تفسیر شد؛ و در مرحلهٔ سوم، نسبت این بازنمایی‌ها با گفتمان رسمی آموزش و سیاست‌های هویتی نظام آموزشی بررسی شد.

برای افزایش اعتبار تحلیل، تصاویر به صورت مکرر بازخوانی شدند و طبقه‌بندی آنها با اتکا به چارچوب نظری پژوهش و تطبیق درون‌متنی میان تصاویر و محتوای کتاب انجام گرفت. بدین ترتیب، روش پژوهش امکان بررسی نظام‌مندِ نحوهٔ بازنمایی هویت ملی در تصویرسازی‌های کتاب‌های فارسی دورهٔ ابتدایی را فراهم کرد.

پیشینه پژوهش

مرور نظام‌مند پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که مطالعهٔ بازنمایی هویت در کتاب‌های درسی ایران اغلب در دو حوزهٔ کلی قابل دسته‌بندی است: نخست، پژوهش‌هایی که بر محتوای متنی و گفتمان هویت متمرکز بوده‌اند؛ دوم، پژوهش‌هایی که به جنبه‌های فنی، آموزشی و بصری تصویرسازی پرداخته‌اند، بدون آنکه این دو را در چارچوبی گفتمانی به هم پیوند دهند.

در حوزهٔ نخست، عزیزی (۱۳۹۰) در پایان‌نامهٔ «بررسی تصاویر کتاب‌های اول و دوم دبستان و رابطه آنها با هویت ملی

Doi: 10.22034/rph.2026.2070082.1177

و دینی» با رویکردی تطبیقی نشان داد تصاویر کتاب‌های درسی ایران بیشتر در جهت تقویت هویت دینی و ملی سازمان‌دهی شده‌اند، اما این پژوهش فاقد تحلیل گفتمانی عمیق از سازوکارهای بازنمایی بصری است. در ادامه، اشرف‌صادقی و مرادخانی (۱۳۹۳) در مقالهٔ «برساخت گفتمانی هویت در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی» با رویکردی گفتمانی به تحلیل متن پرداختند و نتیجه گرفتند گفتمان دینی و انقلاب اسلامی بر دیگر هویت‌ها (به‌ویژه هویت‌های قومی) غلبه دارد؛ بااین‌حال تمرکز آنها بر متن بود و تصویرسازی‌ها را در بر نمی‌گرفت. ایشانی و حاجی‌حسین (۱۳۹۶) در مقالهٔ «نقش کتاب فارسی «بخوانیم» در هویت ملی (با تأکید بر فرهنگ و میراث فرهنگی)» نیز با تحلیل محتوای متنی به ناهماهنگی توزیع مؤلفه‌های هویتی در پایه‌های مختلف اشاره کردند، اما باز هم تصویر را به عنوان حامل گفتمان هویتی بررسی نکردند. جعفری هرندی و همکاران (۱۳۹۷) در پژوهشی کمّی با استفاده از روش آنتروپی شانون، میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملی را در ۴۳ کتاب درسی دورهٔ ابتدایی سنجیدند و به توزیع نامتوازن آنها اشاره داشتند؛ بااین‌حال رویکرد کمّی آنان امکان تحلیل کیفی و گفتمانی از نحوهٔ بازنمایی را فراهم نمی‌ساخت.

در حوزهٔ دوم، پژوهش‌هایی که به جنبه‌های تصویرسازی و کارکرد آموزشی بصری توجه داشته‌اند، نیز اغلب فاقد چارچوب نظری گفتمانی هستند. فرخ‌نیا (۱۳۹۸) در پژوهش «تحلیل تصویرسازی‌های متون درسی فصل سوم کتاب فارسی اول دبستان بر مبنای اصول تصویرگری آموزش» به ارزیابی انطباق تصاویر با استانداردهای آموزشی پرداخت و نشان داد بخش قابل‌توجهی از تصاویر با معیارهای آموزشی همخوانی ندارند، هرچند در برخی موارد به مؤلفه‌های هویت ملی توجه شده است. این پژوهش بیشتر بر جنبهٔ فنی و آموزشی متمرکز است و به تحلیل نظام‌مند نحوهٔ بازنمایی هویت نمی‌پردازد. جفری‌زاده (۱۴۰۰) در پایان‌نامهٔ خود با بررسی مؤلفه‌های گرافیکی و اثربخشی تصاویر آموزشی، به ناکافی بودن توجه به هویت بومی و ملی در تصویرسازی‌ها اشاره کرد، اما این پژوهش نیز فاقد چارچوب نظری گفتمانی برای تبیین چرایی این وضعیت بود. زارع‌پور (۱۴۰۱) در پایان‌نامهٔ «بررسی واقع‌گرایی در تصویرسازی کتاب‌های مقطع دبستان (نمونه موردی: کتاب فارسی سوم دبستان)» بر نقش بازنمایی واقع‌گرایانه در درک بهتر مفاهیم تأکید داشت، اما به پیوند آن با گفتمان هویت ملی نپرداخت.

جمع‌بندی و خلأ پژوهشی: مرور مطالعات پیشین نشان می‌دهد که اگرچه پژوهش‌های متعددی به بررسی هویت ملی در کتاب‌های درسی پرداخته‌اند، این مطالعات یا بر محتوای متنی تمرکز داشته‌اند (و تصویر را نادیده گرفته‌اند)، یا به جنبه‌های فنی و آموزشی تصویرسازی پرداخته‌اند و تحلیل گفتمانی را کنار گذاشته‌اند، و یا از رویکردهای کمّی بهره گرفته‌اند که توانایی واکاوی لایه‌های پنهان معنایی و سازوکارهای ایدئولوژیک بازنمایی بصری را ندارند. در این میان، خلایی جدی در زمینهٔ تحلیل گفتمانیِ تصویرسازی‌ها و بررسی نحوهٔ بازنمایی مؤلفه‌های هویت ملی در سطح بصری وجود دارد. بر این اساس، پژوهش حاضر با تکیه بر چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف و تمرکز بر تصویرسازی‌های کتاب‌های فارسی (بخوانیم) دورهٔ ابتدایی در بازهٔ زمانی ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۹، می‌کوشد این خلأ را پر کرده و درکی عمیق‌تر از سازوکارهای بازنمایی هویت ملی در نظام آموزشی ارائه دهد.

هویت‌ملی[1]

هویت ملی کامل‌ترین نوع هویت جمعی و از بنیادی‌ترین مؤلفه‌های شکل‌دهندهٔ انسجام اجتماعی و فرهنگی در جوامع است؛ و نوعی احساس عاطفی نسبت به اجتماع ملی را داراست که موجب وحدت جمعی می‌شود. افراد هر جامعه با استفاده از مؤلفه‌های هویت ملی خود را از دیگر کشورها متمایز می‌کنند و همین تفکیک انسجام بخش است (کلاته‌میمری، ۱۳۹۰: ۲۲). چراکه بسیاری از تعاریف هویت ملی آن را مجموعه‌ای از گرایش و نگرش‌های مثبت به عوامل و عناصر و الگوهای هویت بخش و یکپارچه کننده در سطح یک کشور به عنوان یک واحد سیاسی تعریف می‌کنند (حاجیانی، ۱۳۸۸: ۹۷). هویت ملی امری ذاتی، آغازین و از قبل تعیین‌شده نیست؛ بلکه امری عارضی، قراردادی، اعتباری و محصول مناسبات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی جامعه است (نوذری، ۱۳۸۵: ۱۳۶).

در جامعهٔ ایران، هویت ملی در پیوندی تاریخی میان دو مولفهٔ ایرانی و اسلامی شکل گرفته است. این دو مؤلفه در عین آن‌که از نظر خاستگاه تاریخی و دلالت‌های فرهنگی قابل تفکیک‌اند، در سطح گفتمانی به صورت درهم‌تنیده و هم‌افزا عمل می‌کنند. بر همین اساس، در این پژوهش، هویت ملی ایرانی ـ اسلامی به مثابه مجموعه‌ای از نشانه‌ها و دلالت‌های فرهنگی در نظر گرفته می‌شود که می‌توان آنها را در تحلیل بصری از یکدیگر تفکیک کرد، اما در سطح تفسیر نهایی باید به صورت یک مجموعه هویتی واحد فهمید. از منظر تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف نیز، این دو مؤلفه به عنوان دو گفتمان یا دو منبع معنایی متمایز اما مرتبط بررسی می‌شوند؛ به این معنا که در سطح توصیف می‌توان نشانه‌های ایرانی و اسلامی را جداگانه شناسایی کرد، در سطح تفسیر نسبت آنها با یکدیگر را سنجید، و در سطح تبیین، چگونگی ادغام آنها در گفتمان رسمی هویت ملی را تحلیل کرد.

در نتیجه، هویت ملی در این پژوهش نه یک مفهوم ایستا، بلکه پدیده‌ای پویا و گفتمانی تلقی می‌شود که در متن و تصویر،

از طریق بازنمایی مؤلفه‌های فرهنگی، دینی، زبانی، تاریخی و سیاسی، بازتولید و بازتعریف می‌شود.

نقش کتاب فارسی در هویت ملی

در نظام آموزشی ایران، به‌ویژه در مقاطع ابتدایی، آموزش رسمی نقش مهمی را در درونی‌سازی هویت ملی ایفا می‌کند. سیاست‌گذاران فرهنگی همواره بر آن بوده‌اند تا از طریق محتوای درسی، به‌ویژه کتاب‌های فارسی، نوعی تصویر از شهروند ایرانی-اسلامی بسازند که متعهد به ارزش‌های دینی، وفادار به میراث فرهنگی و متحد در برابر تهدیدات خارجی باشد. در این فرایند، تصویرسازی‌های کتاب‌های درسی به‌عنوان حاملان گفتمان تصویری، از توانی غیرمستقیم اما تأثیرگذار برای شکل‌دهی ذهنیت گروه مخاطبان خود برخوردارند.

کتاب‌های فارسی دورهٔ ابتدایی، به‌عنوان آثاری که بیش‌ترین تأثیر را بر ذهن و زبان دانش‌آموز می‌گذارند، جایگاهی ویژه در میان سایر کتب این دوره دارند. تصویرسازی‌های این کتاب، به دلیل جذابیت بصری و تأثیرگذاری ناخودآگاه بر ذهن دانش‌آموز، نقش مؤثری در انتقال این مفاهیم ایفا می‌کند. تصویر برخلاف متن به‌طور مستقیم و سریع با ذهن و احساس مخاطب ارتباط برقرار می‌کند؛ به همین دلیل حامل معانی فرهنگی عمیق‌تری است. از این رو، بررسی هویت ملی در سطح تصویرسازی، راهی برای تحلیل گفتمان فرهنگی قدرت در عرصهٔ آموزش است (پاشائی، ۱۴۰۱: ۲۰۶).

در دههٔ ۱۳۹۰ خورشیدی، نظام آموزشی ایران در چارچوب سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، بیش از پیش به عنوان یکی از ابزارهای اصلی بازتولید هویت اسلامی-ایرانی مورد توجه قرار گرفت. این سند، بر تربیت نسلی مبتنی بر هویت اسلامی-ایرانی تأکید دارد و مأموریت نظام آموزشی را نه صرفاً انتقال دانش، بلکه هدایت فرهنگی و هویتی نسل آینده در چارچوب آموزه‌های دینی و بومی تعریف می‌کند. در فصل دوم این سند، هویت مطلوب دانش‌آموز ایرانی با عباراتی چون دارای بصیرت در زمینه‌های عبادی، اعتقادی و اجتماعی، باایمان و دوست‌دار کسب فضائل اخلاقی، علاقه‌مند به ارزش‌های اصیل اسلامی-ایرانی، مسئولیت‌پذیر، عدالت‌خواه، وطن‌دوست و جهان‌نگر توصیف می‌شود؛ و بر نقش اساسی محتواسازی در نهادینه‌سازی این هویت تأکید می‌گردد (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰: ۱۵-۲۰).

با این حال، اهمیت سند تحول بنیادین تنها در سطح بیان اهداف کلان نیست، بلکه در نحوهٔ ترجمهٔ این اهداف به محتوای آموزشی و به‌ویژه به بازنمایی‌های دیداری نیز آشکار می‌شود. از این منظر، تصویرسازی‌های کتاب‌های فارسیِ دورهٔ ابتدایی در دههٔ ۱۳۹۰ را می‌توان بازتابی از این سیاست هویتی دانست؛ زیرا تصاویر، در کنار متن، در ساختن تصور مطلوب از کودک ایرانی نقش دارند و ارزش‌هایی چون ایمان، اخلاق، خانواده‌محوری، وطن‌دوستی، و پیوند با نمادهای دینی و ملی را به شیوه‌ای غیرمستقیم و ماندگار منتقل می‌کنند.

بر این اساس، رابطهٔ سند تحول بنیادین با تصویر، رابطه‌ای مستقیم و خطی نیست، بلکه رابطه‌ای گفتمانی است: سند در سطح کلان، چارچوب هویتی مطلوب را تعریف می‌کند و تصاویر در سطح خرد، آن چارچوب را به زبان بصری ترجمه می‌کنند. بنابراین، تحلیل تصویرسازی‌های کتاب‌های فارسی در دههٔ ۱۳۹۰ بدون توجه به این سند، تحلیلِ بافت‌زدایی‌شده‌ای خواهد بود؛ زیرا بخشی از معنای تصاویر دقیقاً در نسبت آنها با سیاست‌های هویتی و آموزشی این سند روشن می‌شود.

نقش هویت ملی در تصویرسازی کتاب‌های درسی آموزش و پرورش

توجه ویژهٔ آموزش و پرورش به مصادیق هویت ملی موجب شده است تا در کتاب‌های درسی به مؤلفه‌های هویت ملی و متغیرهای آن به صورت مستقیم و غیرمستقیم اشاره شود. حضور مصادیق و عناصر هویت ملی در کتب درسی بیان‌کننده اهمیت این مسئله در نظام آموزشی ایران است (خدایار و فتحی، ۱۳۸۷: ۴۶). هرچند نوسازی تصویرسازی کتاب‌های درسی از دهه‌های میانی قرن چهاردهم خورشیدی، به‌ویژه با فعالیت مؤسساتی مانند فرانکلین و حضور تصویرگران شاخص، آغاز شد، اما تمرکز این پژوهش بر دههٔ ۱۳۹۰ خورشیدی است؛ زیرا در این دوره، با تصویب و اجرای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، بازتعریف هویت اسلامی-ایرانی به یکی از محورهای اصلی سیاست‌گذاری آموزشی بدل شد. از این منظر، تصویرسازی کتاب‌های فارسی در این دهه را باید بخشی از سازوکار رسمی بازتولید هویت ملی دانست.

در این کتاب‌ها، تصاویر صرفاً نقش تزئینی یا مکمل ندارند، بلکه حامل معناهای فرهنگی و ایدئولوژیک‌اند و در کنار متن، در تولید و تثبیت گفتمان آموزشی نقش ایفا می‌کنند. مؤلفه‌های انتخابی در بازنمایی هویت ملی در این کتاب‌ها در بستر سیاست‌گذاری‌های فرهنگی حاکم شکل گرفته است. تحلیل تصویری کتاب‌های فارسی بخوانیم در دههٔ ۱۳۹۰، با تکیه بر مؤلفه‌های هویت ملی، نشان‌دهندهٔ حضور ابعاد دینی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و زبانی با شاخصه‌های در نظر گرفته‌شده ازاین مؤلفه‌هاست. در ادامه تصویب سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در سال ۱۳۹۰، این نقش را پررنگ‌تر کرد. در همین راستا، تصاویر کتاب‌ها در فضایی قرار داده‌شد که در آن یک تعریف

Doi: 10.22034/rph.2026.2070082.1177

خاص از هویت ایرانی رسمیت دارد: فارسی‌زبان، مسلمان و وطن‌دوست. دیگر مؤلفه‌های هویتی (قومیتی، مدرن و جهانی) اغلب غایب یا حاشیه‌ای‌اند. این گفتمان تصویری، در عین تلاش برای حفظ انسجام فرهنگی و تعهد به ارزش‌های رسمی، نوعی نظم هویتی هدایت‌شده را تثبیت کرد که در آن کودک با جهان از پیش‌تعریف‌شده‌ای مواجه شد؛ جهانی که در آن مرزهای خود و دیگری از پیش مشخص شده‌است.

در چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، در سطح توصیف، عناصر دیداریِ هر تصویر مانند شخصیت‌ها، نوع پوشش، موقعیت مکانی، نشانه‌های فرهنگی و دینی، رنگ‌ها، کنش‌ها، ترکیب‌بندی، زاویه دید، و نمادهای ملی و تاریخی شناسایی می‌شوند. در سطح تفسیر، این عناصر در نسبت با متن درس، مخاطب کودک، و بافت آموزشیِ کتاب معنا می‌یابند و روشن می‌شود که هر تصویر چه نوع هویت یا ارزشی را برجسته می‌کند. در سطح تبیین نیز، این بازنمایی‌ها به سیاست‌های کلان فرهنگی و آموزشی، به‌ویژه گفتمان رسمی هویت اسلامی ـ ایرانی در دههٔ ۱۳۹۰، پیوند داده می‌شوند. بر این اساس، تصاویر کتاب‌های فارسیِ دورهٔ ابتدایی را می‌توان نه بازتابی خنثی از واقعیت، بلکه بخشی از فرایند تولید و تنظیم هویت در نظام آموزشی دانست؛ فرایندی که در آن برخی مؤلفه‌ها مانند دین، خانواده، وطن‌دوستی و نمادهای رسمی برجسته می‌شوند و برخی دیگر، مانند تنوع قومی، زبان‌های محلی یا وجوه جهانی هویت، کمتر مجال ظهور می‌یابند.

از این رو، پژوهش حاضر بر آن است تا نشان دهد تصویرسازی‌های کتاب‌های فارسیِ دههٔ ۱۳۹۰ چگونه در چارچوب گفتمان رسمی آموزش و پرورش، هویت ملی را بازنمایی کرده‌اند و این بازنمایی‌ها چه الگوی معنایی و ایدئولوژیکی را در ذهن مخاطب کودک تثبیت می‌کنند. به نظر می‌رسد به نظر می‌رسد تدوین‌کنندگان متون درسی باید با دیدی متعادل نسبت بـه مقوله‌های مختلف ارتباطی مثبت بین جنبه‌های مختلف هویت ایرانیان برقرار کنند. البته باید گفت که به ابعاد مختلفی از مؤلفه‌های هویت ملی ایرانیان در تصاویر کتاب‌های فارسی دورهٔ ابتدایی توجه شده، ولی این توجه در بعضی از موارد بخشی از هویت ایرانیان را نادیده گرفته‌است (منصوری و فریدونی، ۱۳۸۸: ۴۴).

مبانی نظری: تحلیل گفتمان فرکلاف

با توجه به مواردی که پیش‌تر اشاره شد و پرسش‌های مطرح شده در این پژوهش تحلیل گفتمان رویکردی است که با شیوه‌ای قاعده‌مند می‌تواند در راستای هدف و پرسش‌های مطرح شده در این مقاله مورد استفاده قرار گیرد. از علل انتخاب این روش می‌توان به توانایی آن در تحلیل عوامل اثرگذار در شکل‌گیری یک متن مانند شرایط اجتماعی، فرهنگی و تاریخی خلق اثر اشاره کرد. این روش به واسطه آنکه در پارادایمی پساساخت‌گرایانه طرح شده قابلیت آن را دارد که در عین توجه به متن، فرامتن‌ها را نیز از نظر دور نمی‌دارد و در سویه‌های موازی همه اینها را مورد تحلیل و بررسی قرار می‌دهد (مهرابی و سید احمدی زاویه، ۱۴۰۲: ۶۱)، لازم است در این‌جا به تعریف نظریه گفتمان نورمن فرکلاف پرداخته شود تا در ادامه منظور این مقاله از به‌کارگیری این رویکرد به‌روشنی مشخص باشد.

نظریه نورمن فرکلاف از مشهورترین نظریات حوزه گفتمان است که ضمن بیان رابطهٔ میان ملاک‌های درونی و برونی متن، قدرت حاکم جامعه‌ای را که اثر در آن شکل گرفته است، واکاوی می‌کند، شیوه او متن محور است. فرکلاف متن، تعامل و بافت اجتماعی را به‌عنوان سه عنصر گفتمان مشخص می‌کند و هم‌چنین، برای تحلیل گفتمان به روش خود، سه مرحله توصیف، تفسیر و تبیین را پیشنهاد می‌کند. او مسائل گفتمان در راستای ایدئولوژی و قدرت در جامعه، و رویکرد خود در تحلیل گفتمان انتقادی را طی سه دهه توسعه داده است. نسخه وی از تحلیل گفتمان یک رویکرد نظری و روش شناختی است که رویکردهای زبانی را با رویکردهای اجتماعی تلفیق می‌کند (محمودی، ۱۴۰۰: ۱۰۵). در این روش که یکی از رویکردهای مؤثر در بررسی رابطهٔ میان زبان، قدرت و ایدئولوژی در متون اجتماعی و فرهنگی است. فرکلاف با تبیین سه‌سطح تحلیلی شامل توصیف (ویژگی‌های زبانی متن)، تفسیر (فرایند تولید و مصرف متن) و تبیین (زمینه‌های اجتماعی تولید متن)، چارچوبی چندلایه برای بررسی گفتمان ارائه می‌دهد (تصویر ۱).

همان‌طور که در «تصویر ۱» نیز دیده می‌شود، این سه سطح به صورت درهم‌تنیده، پیوند میان متن، گفتمان، و ساختار اجتماعی را نشان می‌دهند. در پژوهش حاضر، این الگو مبنای تحلیل تصویرسازی‌های کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی در دهه ۹۰ قرار گرفته‌است؛ جایی که نشانه‌های متعددی از عناصر هویتی قابل مشاهده‌اند. توجه به این مؤلفه‌ها نشان می‌دهد که چگونه متون و تصاویر در این کتاب‌ها می‌توانند گفتمان هویتی خاصی را بازنمایی و بازتولید کنند. بر اساس این مدل، تصویرسازی‌های کتاب‌های فارسی ابتدایی در این دهه نه‌تنها از منظر زیبایی‌شناسی، بلکه از نظر بازنمایی گفتمان‌های مسلط اجتماعی، فرهنگی و هویتی نیز قابل بررسی‌اند. از این‌رو بهره‌گیری از چارچوب فرکلاف این امکان را فراهم می‌سازد که لایه‌های پنهان معناسازی در تصویرسازی‌های رسمیِ آموزشی با دقت تحلیل و واکاوی شوند.

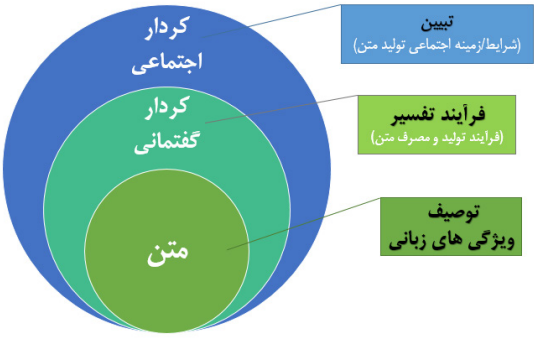
در این رویکرد اولین مرحله یعنی مرحله توصیف، توجه به

مضامین و روابط و هویت‌های ظاهری متن دارد. مرحله تفسیر به تحلیل فرایندهای شناختی شرکت‌کنندگان و تعامل‌های میان آنها می‌پردازد و در آن تعامل بین متن و بافت روشن می‌شود. متن‌ها بر اساس پیش فرض‌های مبتنی بر عقل سلیم، که بخشی از دانش زمینه‌ای هستند و به ویژگی‌های متنی ارزش می‌دهند تولید و تفسیر می‌شوند. مرحله تبیین، نیز به فرایندهای تولید و تفسیر گفتمان دلالت دارد. در این سطح، متن به مثابهٔ بخشی از فرایند فعالیت اجتماعی محسوب می‌شود و متن باتوجه به زمینه و بستر اجتماعی تحلیل می‌شود (نقیه و امانی، ۱۴۰۴: ۸۵).

فرکلاف در تحلیل گفتمان سازمانی خود تاکیدش بر گذار از مطالعه سازمان‌ها به عنوان یک ساختار صلب، به مطالعه و سازمان بخشیدن به آن به مثابهٔ یک فرایند است. در این رویکرد به جای مطالعه و تحلیل مجموعه متون برسازنده کردارهای گفتمانی، تمرکز بر فرایندهای سازمانی شدن یک ایدئولوژی است. ازاین‌رو فرکلاف در تحلیل گفتمان انتقادی کنش گفتمانی را معادل متن در نگاه خردگرایانه تحلیل گفتمان قرار می‌دهد و معتقد است کنش گفتمانی در لایه‌های پیچیده چندتایی بینامتن‌ها که برسازنده معناهای گفتمانی هستند قابل ردیابی است (Fair-clough, 2010: 355).

یافته‌های پژوهش: بازنمایی مؤلفه‌های هویت ملی در تصویرسازی کتاب درسی فارسی ابتدایی دهه ۱۳۹۰

پس از معرفی پیکرهٔ مطالعاتی مقاله، حال می‌توان به تحلیل جامعهٔ آماری انتخابی پرداخت. این تحلیل، مطابق با الگوی تحلیل گفتمان فرکلاف، در سه سطح انجام خواهد شد؛ سطح اول بر توصیف عناصر، سطح دوم بر تفسیر لایه‌های معنایی و سطح سوم بر تبیین پیوندهای گفتمانی در بسترهای نهادی و اجتماعی تمرکز دارد. در ادامه، هر یک از این سطوح به‌ترتیب مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

تصویر ۱. سطوح تحلیل انتقادی گفتمان فرکلاف.

مرحله اول: توصیف

با توجه به آنچه پیش‌تر در قسمت مبانی نظری پژوهش بیان شد، در این‌جا لازم است جامعهٔ آماری انتخابی، به صورت توصیفی معرفی و تحلیل شود.

در سطح توصیفی تحلیل گفتمان انتقادی، تمرکز اصلی بر ساختارهای صوری و محتوایی بازنمایی شده در تصویرسازی‌های کتاب‌های فارسی (بخوانیم) دوره ابتدایی دههٔ ۱۳۹۰ است. در این مرحله، بدون ورود به بافت اجتماعی، سیاسی یا ایدئولوژیک متون، تنها نشانه‌ها، عناصر بصری و چینش گرافیکی مؤلفه‌های هویتی در تصاویر بررسی می‌شود. هدف از این سطح، استخراج و طبقه‌بندی داده‌های مستقیم از درون تصاویر است تا بتوان زمینه لازم برای تفسیرهای بعدی را فراهم آورد.

بر اساس داده‌های گردآوری‌شده از محتوای تصویری کتاب‌های فارسی این دهه، ابعاد اصلی هویت ملی که در قالب عناصر تصویری بازنمایی شده‌اند به‌ترتیب عبارت‌اند از:

در میان این ابعاد، بعد دینی بیشترین فراوانی را دارد. این بعد از طریق تصویرسازی‌هایی با محتوای آموزه‌های اخلاقی اسلامی، نماز، مسجد، قرآن، حجاب و چهره‌های معنوی خود را نشان می‌دهد. ساختار تصویری این مؤلفه‌ها معمولاً ساده، مستقیم و فاقد پیچیدگی‌های استعاری است. رنگ‌های مورد استفاده در این تصاویر غالباً آرام، با رنگ‌مایه‌های خاکی، سبز و آبی است که هم‌سو با بیان محتوای معنایی آرامش و قداست می‌باشد.

تصویرسازی‌هایی که در آن کودکان در حال خواندن دعا، اقامه نماز جماعت و مشارکت در فعالیت‌های مذهبی هستند، سهم قابل توجهی از محتوای تصویری کتاب را تشکیل می‌دهد. در این تصاویر، فضاسازی اغلب حول محور همبستگی، وحدت و مشارکت شکل گرفته و نقش معلم و والدین به عنوان عاملان هدایت و آموزش دینی پررنگ است (تصویر ۲ و ۳).

جدول۱. ترتیب حضور ابعاد و مؤلفه‌های هویت ملی در تصویرسازی‌های کتاب‌های فارسی ابتدایی دهه ۱۳۹۰

ابعاد هویت ملی
مؤلفه‌های دینی
مؤلفه‌های اجتماعی
مؤلفه‌های فرهنگی
مؤلفه‌های جغرافیایی
مؤلفه‌های سیاسی
مؤلفه‌های میراث فرهنگی
مؤلفه‌های زبان و خط فارسی

Doi: 10.22034/rph.2026.2070082.1177

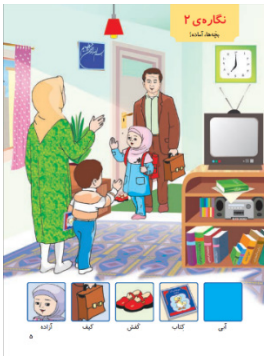
تصویر ۲. فارسی اول ابتدایی، ۱۳۹۱: ۲۱.

تصویر ۳. فارسی سوم ابتدایی، ۱۳۹۵: ۱۰۶.

دومین بعد پرتکرار، بعد اجتماعی است که در جایگاه بعدی قرار می‌گیرد. در سطح توصیف و بر مبنای این بعد، تصویرسازی کتاب‌های فارسی ابتدایی در دههٔ ۱۳۹۰، اغلب بر بازنمایی نقش‌های سنتی اجتماعی و نهاد خانواده به عنوان هستهٔ اصلی جامعه تأکید دارند. بر اساس داده‌های استخراج‌شده از تصویرسازی‌ها، بیشترین فراوانی به نمایش خانواده با ترکیب پدر، مادر و فرزندان اختصاص دارد؛ و در تعداد چشم‌گیری از تصاویر در هر پایه ساختار خانواده به‌طور مستقیم به نمایش درآمده است. در این تصاویر، اغلب پدر در نقش سرپرست و مادر در نقش مراقب و عاطفی ظاهر می‌شود، که تأکیدی است بر بازتولید نقش‌های جنسیتی سنتی جامعهٔ ایرانی در متن‌های آموزشی (تصاویر ۴ و ۵).

همچنین بازنمایی‌های اجتماعی دیگر نظیر مشاغل، آموزش، مشارکت اجتماعی کودکان و ارتباطات بین‌نسل‌ها اغلب شامل تصاویری از دانش‌آموزان در مدرسه، معلمان، مشاغل خدماتی و مشاغل سنتی مانند کشاورزی و دامداری است. در این میان، نقش مشارکتی زنان در جامعه نسبت به مردان کم‌رنگ‌تر است و حضور زنان بیشتر در فضای خانه یا در نقش معلم بازنمایی می‌شود. این روند بیانگر گفتمانی است که در آن بر ثبات ساختارهای اجتماعی سنتی و تمایز نقش‌های جنسیتی تأکید شده است (تصاویر ۶ و ۷).

تصویر ۴. فارسی اول ابتدایی، ۱۳۹۲: ۵.

تصویر ۵. فارسی چهارم ابتدایی، ۱۳۹۱: ۱۰۲.

تصویر ۶. فارسی دوم ابتدایی، ۱۳۹۵: ۴۳_۴۲

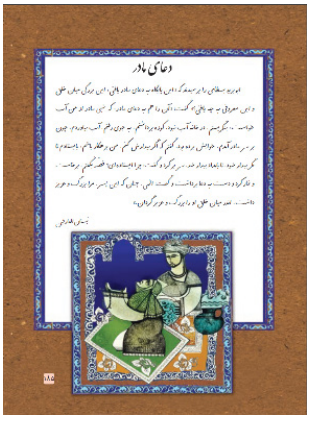

تصویر ۷. فارسی اول ابتدایی، ۱۳۹۲: ۶۷.

در بررسی بعد فرهنگی هویت ملی در این سطح و بر مبنای داده‌های به‌دست‌آمده از بررسی تصویرسازی‌کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی در دهه ۱۳۹۰، می‌توان دریافت که بازنمایی عناصر فرهنگی به‌ویژه آداب و رسوم، پوشش، سبک زندگی بومی و مناسبت‌های ملی نیز بخشی از محتوای تصویری این کتاب‌ها را تشکیل می‌دهد. نمودهای بصری فرهنگ ایرانی در قالب تصاویری از معماری و محیط خانه‌های ایرانی، آیین‌های ملی چون نوروز، یلدا یا مراسم‌های مذهبی نظیر نماز جماعت، در بسیاری از تصاویر تکرار شده‌اند. همچنین حضور اقوام مختلف با پوشش‌های محلی نیز نشان‌دهندهٔ نوعی تأکید بر تنوع فرهنگی در چارچوب وحدت ملی است. در بسیاری از تصاویر، فضاسازی روستایی و نمادهای سنتی چون معماری بومی، ابزارهای سنتی یا مشاغل محلی، به عنوان حاملان معناهای فرهنگی در خدمت بازنمایی هویت ملی قرار گرفته‌اند. این بازنمایی‌ها، چه در فرم‌های بصری و چه در هم‌نشینی با متن نوشتاری، بر غنای فرهنگی جامعه ایرانی تأکید داشته و در راستای تقویت خودآگاهی فرهنگی کودکان عمل کرده‌اند (تصاویر ۸ و ۹).

بعد جغرافیایی و بومی دارای بسامد کم‌تری نسبت به موارد قبلی‌ست. اما همین تعداد نیز حامل دلالت‌های هویتی مشخصی بوده‌اند؛ هم‌چون تصویر مناظر طبیعی و اقلیمی، تنوع زیستی، معماری بومی و لباس‌های محلی در اقوام مختلف. این تصاویر اغلب در صحنه‌هایی آرام، با حضور طبیعت، فضای سبز، حیوانات اهلی یا کارهای روزمره کشاورزی و دام‌داری ترسیم شده‌است (تصاویر ۱۰ و ۱۱). کم‌بودن فراوانی این بُعد در سطح توصیف نشان می‌دهد که جغرافیا و تنوع زیستی در مقایسه با مؤلفه‌های دینی و اجتماعی کمتر به‌عنوان حامل اصلی هویت ملی برجسته شده‌اند.

در ادامه بعد سیاسیِ هویت ملی در تصویرسازی کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی دهه ۱۳۹۰ به‌گونه‌ای بازنمایی شده که حاکی از استمرار و تثبیت گفتمان رسمی جمهوری اسلامی ایران در فرایند آموزش رسمی است. داده‌های موجود در جدول‌ها نشان می‌دهد که مؤلفه‌هایی هم‌چون پاسداشت انقلاب اسلامی، دفاع مقدس، شهدا و جنگ تحمیلی حضور چشم‌گیری دارند (تصاویر ۱۲ و ۱۳).

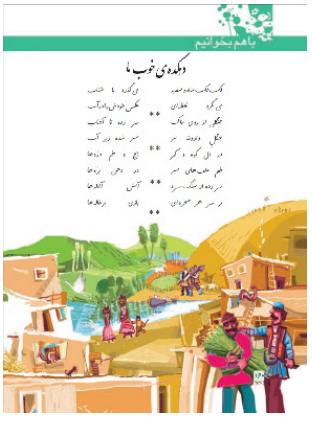
تصویر ۸. فارسی پنجم ابتدایی.

تصویر ۹. فارسی دوم ابتدایی، ۱۳۹۷: ۹۵_ ۹۴.

تصویر ۱۰. فارسی سوم دبستان، ۱۳۹۷: ۵۵.

تصویر ۱۱. فارسی پنجم دبستان، ۱۳۹۱: ۱۶۰.

Doi: 10.22034/rph.2026.2070082.1177

تصویر ۱۲. فارسی ششم دبستان، ۱۳۹۹: ۷۷.

تصویر ۱۳. فارسی دوم ابتدایی: ۱۳۹۲: ۸۵.

این تصاویر، به‌لحاظ بصری از تکنیک‌هایی مانند استفاده از عناصر و رنگ‌های نمادین و چهره‌پردازی قهرمانانه بهره گرفته‌اند. افزون‌براین، در برخی تصاویر به‌ویژه در پایه‌های چهارم، پنجم و ششم مفاهیمی مانند امنیت ملی، مقاومت، ایثار به‌شکل مستقیم یا نمادین بازنمایی شده‌اند که حاکی از تلاش برای نهادینه‌سازی هویت سیاسی ـ ملی در ذهن دانش‌آموزان است. از نظر گفتمانی، این بازنمایی‌ها در راستای تقویت گفتمان غالب جمهوری اسلامی و تداوم مشروعیت آن در عرصه فرهنگی ـ آموزشی عمل می‌کنند.

در ادامه باید به بعد میراث فرهنگی به عنوان یکی از عناصر بنیادین هویت ملی در تصویرسازی کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی دهه ۱۳۹۰ اشاره‌کرد. مطابق با تصاویر موجود در کتاب‌های فارسی این دهه، مؤلفه‌های مرتبط با میراث فرهنگی در قالب آثار تاریخی، معماری ایرانی، صنایع‌دستی، پوشش‌های سنتی، آیین‌ها و رسوم منطقه‌ای و شخصیت‌های اسطوره‌ای در تصویرسازی‌ها حضور دارند. برای نمونه، ترسیم تصاویر متعددی از بناهای تاریخی چون مسجد، گنبد، بازار سنتی و خانه‌های خشتی به چشم می‌خورد که نه‌تنها فضا را ایرانی جلوه می‌دهند، بلکه آشنایی با گذشتهٔ فرهنگی کشور را در ذهن کودک تقویت می‌کنند. همچنین حضور شخصیت‌هایی چون رستم، آرش کمانگیر، آریوبرزن، بوعلی سینا و... در متون و تصاویر، جنبه‌های هویتی اسطوره‌ای، علمی و تاریخی ایران را نمایان می‌سازد. از نظر سبک تصویرسازی نیز، طراحان با بهره‌گیری از تکنیک‌هایی چون استفاده از نقوش سنتی، رنگ‌های خاکی و ارجاع به سبک نگارگری ایرانی کوشیده‌اند بازتابی زیباشناختی از میراث فرهنگی ارائه دهند. افزون‌براین، پوشش محلی اقوام مختلف در برخی تصویرها نمایان است که بر گوناگونی فرهنگی و هم‌زمان وحدت ملی تأکید دارد. بنابراین بازنمایی میراث فرهنگی در این کتاب‌ها علاوه‌بر آشنایی دانش‌آموزان با ریشه‌های تمدنی ایران، در راستای تقویت حس تعلق، افتخار و پیوند با گذشته تاریخی ـ فرهنگی نیز عمل می‌کند (تصاویر ۱۴ و ۱۵).

تصویر ۱۴. فارسی پنجم دبستان، ۱۳۹۹: ۱۳۴.

تصویر ۱۵. فارسی چهارم دبستان، ۱۳۹۱: ۱۵۴_ ۱۵۵.

در ادامه بعد زبان و خط فارسی در تصویرسازی کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی دهه ۱۳۹۰، اگرچه از نظر بازنمایی مستقیم تصویری نمود محدودی دارد، اما از حیث کارکرد ساختاری و زمینه‌ای، نقشی محوری و انکارناپذیر در تثبیت هویت ملی ایفا می‌کند. طبق بررسی و تحلیل محتوای تصویری، تصاویر مرتبط با خط فارسی در مجموع کم‌تعداد بوده و در اغلب موارد تنها در شکل تابلوهای مدارس، سردر فروشگاه‌ها یا نوشته‌های کتابی محدود شده‌اند. این امر نشان می‌دهد که تصویرگران به‌طور مستقیم به نمایش خط فارسی در آثار تصویری نپرداخته‌اند یا این مؤلفه را در اولویت تصویری قرار نداده‌اند. بااین‌حال، نمی‌توان از نقش بنیادین و فراگیر زبان فارسی در کلیت کتاب چشم‌پوشی کرد؛ چراکه زبان و خط فارسی، زبان اصلی متن، گفت‌وگوها، اشعار، عناوین و تمرین‌هاست، و همین حضور گسترده در بافت زبانی کتاب، گفتمان هویت‌ساز را شکل می‌دهد. افزون‌براین، آموزش تدریجی خواندن و نوشتن حروف فارسی در پایه اول ابتدایی، همراه با تصویرسازی‌هایی که گاه ترکیب نوشتار و تصویر را نشان می‌دهند، نشان‌دهنده نقش تربیتی خط فارسی در شکل‌گیری سواد پایه و هویت زبانی دانش‌آموزان است. همچنین در برخی تصویرها، تابلوها و دیوارنوشته‌ها با خوشنویسی سنتی یا خط نستعلیق اجرا شده‌اند که بازتابی از پیوند زیبایی‌شناسی سنتی ایرانی با زبان ملی است. بنابراین، اگرچه بازنمایی مستقیم خط فارسی در تصاویر کتاب کم‌رنگ بوده، اما حضور ساختاری و زمینه‌ای آن در تمامی سطوح کتاب، به‌ویژه در آموزش خواندن و نوشتن و انس با ادبیات فارسی، نشان می‌دهد که زبان فارسی همچنان به عنوان رکن اساسی هویت ملی در متن و بافت کتاب حضوری نیرومند دارد (تصاویر ۱۵ و ۱۶).

جالب توجه است که در برخی از تصاویر، مؤلفه‌های متعددی به صورت هم‌زمان حضور دارند. این موضوع نشان‌دهندهٔ تلاش برای بازنمایی هویتی جامع و در عین حال کنترل‌شده است. در بررسی دقیق‌تر تصویرسازی‌ها می‌توان دریافت که نشانه‌های تصویری مربوط به پوشش ایرانی و نیز استفاده از معماری ایرانی در فضاسازی‌ها در اغلب تصاویر به چشم می‌خورند. این امر نشان‌دهندهٔ تلاش گفتمان رسمی آموزشی برای تثبیت الگوهای فرهنگی و سبک زندگی ایرانی در ذهن کودک است. همچنین تصویرسازی‌هایی از آیین‌های جمعی چون نوروز، شب یلدا و جشن‌های سنتی، بازتابی از تقویت تعلق به هویت جمعی فرهنگی و ملی هستند. وجود نشانه‌هایی چون نقشه ایران، کوه دماوند، پرچم و بناهای تاریخی نیز در تصویرسازی‌ها گرایش به بازنمایی هویت سرزمینی و حس تعلق جغرافیایی را تقویت می‌کنند.

در مجموع، تحلیل سطح توصیفی نشان می‌دهد که تصویرسازی کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی دهه ۱۳۹۰، گرایشی غالب به سمت تثبیت هویت دینی و تقویت ارزش‌های فرهنگی دارد. در این میان، تأکید ویژه بر نهاد خانواده، معلم و هم‌بستگی در جامعه به عنوان محورهای انتقال هویت به نسل جدید، از طریق تصویرسازی‌های روشن، نمادین و اغلب ساده، قابل مشاهده است. این تصاویر در چارچوب گفتمان رسمی آموزشی جمهوری اسلامی، بازتابی از ارزش‌های ایدئولوژیک حاکم و نگاه هنجاری به تربیت نسل کودک محسوب می‌شوند.

در مجموع، داده‌های توصیفی نشان می‌دهد که در تصویرسازی‌های کتاب‌های فارسی دورهٔ ابتدایی در دههٔ ۱۳۹۰، مؤلفه‌های دینی و اجتماعی بیشترین برجستگی را دارند و مؤلفه‌های زبان و خط فارسی، جغرافیا و میراث باستانی در رتبه‌های پایین‌تر قرار می‌گیرند. این الگوی توزیع، زمینهٔ لازم را برای تحلیل تفسیری و تبیینی در مراحل بعدی فراهم می‌کند.

تصویر ۱۶. فارسی پنجم دبستان، ۱۳۹۰: ۹۳.

تصویر ۱۷. فارسی اول دبستان، ۱۳۹۳: ۲.

Doi: 10.22034/rph.2026.2070082.1177

مرحله دوم: تفسیر

در سطح تفسیر، هدف آن است که رابطه بین متن (در این‌جا تصویرسازی کتاب‌های فارسی) و فرایندهای تولید و مصرف آن در بستر اجتماعی، فرهنگی، تاریخی و نهادی تحلیل شود. این مرحله می‌کوشد تا بازنمایی‌ها را نه صرفاً به مثابهٔ عناصر تصویری، بلکه به عنوان برساخت‌هایی از گفتمان‌های مسلط در جامعه و آموزش و پرورش ایران در دهه ۱۳۹۰ تحلیل کند. بر این اساس در این مرحله باید به این موضوع پرداخت که چه عوامل گفتمانی، فرهنگی و ایدئولوژیکی سبب شده تا برخی ابعاد هویت ملی برجسته شده و برخی دیگر نادیده گرفته شوند؟

بر اساس بررسی تصویرسازی کتاب‌های فارسی در دههٔ ۱۳۹۰، می‌توان گفت بیش‌ترین فراوانی به مؤلفه‌های دینی (شامل الگوهای اخلاقی و ارزش‌های اسلامی، چهره‌های مذهبی و اسوه‌های دینی، مناسبت‌ها و مناسک اسلامی، و پوشش و حجاب) اختصاص دارد که نشان‌دهندهٔ تمرکز گفتمان تصویری این کتاب‌ها بر وجه دینیِ هویت ملی است (تصاویر ۲ و ۳). پس از آن، مؤلفه‌های اجتماعی (مانند همکاری، کار گروهی، اهمیت خانواده، نقش مدرسه در هدایت و تربیت کودکان و رعایت قوانین) (تصاویر ۴ تا ۷) و سپس مؤلفه‌های فرهنگی (مانند آداب و رسوم، پوشش، سبک زندگی بومی، آیین‌ها و مناسبت‌های ملی و تاریخی) (تصاویر ۸ و ۹) در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند.

تصویرسازی کتاب‌های فارسی در دههٔ ۱۳۹۰ تحت تأثیر مستقیم ساختار و محتوای برنامهٔ درسی ملی جمهوری اسلامی ایران است که بر مبنای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش تدوین شده است. در این چارچوب، تقویت هویت ملی ـ اسلامی به عنوان یکی از ماموریت‌های اصلی آموزش پایه تعریف شده و به همین دلیل، تصویرگر در چارچوبی هدایت‌شده و هدفمند، به بازنمایی عناصری می‌پردازد که با این جهت‌گیری ایدئولوژیک هم‌سو هستند.

تصاویر مورد تحلیل نیز بازتاب‌دهندهٔ این سیاست‌گذاری‌اند؛ به‌گونه‌ای که بازنمایی خانواده‌های مذهبی، کودکان با پوشش بومی یا حضور در فضاهای فرهنگی و آیینی، به‌طور ضمنی ارزش‌هایی چون دین‌داری، انسجام خانوادگی، پایبندی به فرهنگ بومی و هنجارهای اجتماعی را القا می‌کنند (تصاویر ۱۰ و ۱۱). این معانی نه‌تنها از طریق محتوای آشکار، بلکه از طریق عناصر بصری همچون رنگ، ترکیب‌بندی، نوع کادربندی و نحوهٔ چینش شخصیت‌ها در تصویر به مخاطب منتقل می‌شوند.

در این میان، یکی از یافته‌های قابل تامل، کم‌رنگ بودن بازنمایی مستقیم زبان و خط فارسی در سطح تصویر است؛ در حالی که زبان فارسی به عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های هویت ملی، نقش یکپارچه‌کنندهٔ بنیادینی در سطح کلان فرهنگی ایفا می‌کند. این امر را می‌توان در چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی چنین تبیین کرد که در گفتمان رسمی آموزشی، زبان فارسی بیش از آن‌که در سطح تصویر به‌صورت نمادین بازنمایی شود، در بافتار متنی کتاب‌ها به عنوان ابزاری کارکردی و ایدئولوژیک برای جامعه‌پذیری زبانی به‌کار گرفته می‌شود.

به بیان دیگر، نهاد آموزش از طریق آموزش نظام‌مند خواندن و نوشتن، استانداردسازی زبان و تثبیت زبان معیار، هویت زبانی را در سطحی عمیق‌تر و ساختاری‌تر در ذهن دانش‌آموز نهادینه می‌کند؛ در حالی‌که در سطح تصویر، اولویت به بازنمایی مؤلفه‌هایی داده می‌شود که قابلیت بصری‌سازی مستقیم‌تر و اثرگذاری عاطفی بیشتری دارند، مانند دین، مناسک، خانواده و نمادهای فرهنگی. این دوگانگی نشان‌دهندهٔ نوعی تقسیم کار گفتمانی میان متن و تصویر است که در آن، تصویر بیشتر حامل معانی ارزشی و هنجاری و متن حامل کارکردهای زبانی و هویتی بنیادین است.

از نکات مهم در سطح تفسیر، تشخیص گفتمان‌هایی است که در تصویرسازی‌ها برجسته نشده یا حذف شده‌اند. بر اساس بررسی تصاویر، بعد فرهنگی تاریخی (شامل بزرگداشت مفاخر ملی، روایت‌های اساطیری، معماری ایرانی، آیین‌ها و سنت‌ها) نسبت به بعد دینی از نمود کمتری برخوردار بوده است. این امر را می‌توان به قدرت گفتمان رسمی دینی نسبت داد که در آن، نمادهای ملی فرهنگی باید در چارچوب دینی قرار بگیرند. برای نمونه، عدم حضور مستقیم چهره‌هایی تاریخی باستانی در کنار تأکید بر شخصیت‌ها و چهره‌های تاریخی معاصر، نشان‌دهندهٔ نوعی سلسله‌مراتب گفتمانی است که ترجیح می‌دهد تاریخ دینی بر تاریخ ملی غیردینی غلبه داشته باشد. این روند بازنمایی را به سمت هویتی یگانه با محوریت ایدئولوژی رسمی سوق می‌دهد.

در ادامه باید بررسی شود که چگونه مخاطب (یعنی دانش‌آموز دوره ابتدایی) با تصویرسازی‌ها مواجه می‌شود و چه برداشتی از آن دارد. تصاویر در کتاب فارسی، به صورت ضمنی نظامی از ارزش‌گذاری‌ها را منتقل می‌کنند. استفاده از رنگ‌های گرم و روشن برای خانواده، نماز، مدرسه و کودکان در مقابل، رنگ‌های سرد و محو برای تصاویر خنثی یا بدون کنش، یک رمزگذاری ضمنی است که دانش‌آموز را از طریق زبان تصویر، در جهت تأیید ارزش‌های رسمی هدایت می‌کند. به بیان دیگر، مخاطب با رمزگشایی این نشانه‌ها، دوگانهٔ خوب/ بد، مطلوب/ نامطلوب را از طریق تصویر درک می‌کند.

تفسیر فضاهای ترسیم‌شده در تصاویر نشان می‌دهد که تصویرسازی‌ها در راستای بازتولید گفتمان رسمی تربیت شهروند باایمان و وطن‌دوست صورت گرفته است. در این راستا، کودکان حاضر در تصویرها بیشتر در حال خواندن، احترام گذاشتن، دعا

کردن یا مشارکت در فعالیت‌های جمعی مفید دیده می‌شوند؛ که اینها به‌وضوح نشان‌دهندهٔ اهمیت گفتمان‌هایی چون تربیت دینی، نظم اجتماعی، خانواده‌محوری و مشارکت در جامعه هستند. این موارد بر بیان هویت مطلوب از منظر ساختارهای رسمی تأکید می‌کنند. از سوی دیگر، عدم توجه به مؤلفه‌هایی مانند جهان‌گرایی، زندگی مدرن و بازنمایی اقلیت‌ها (دینی یا زبانی) نشان‌دهندهٔ غلبهٔ گفتمان رسمی بر بازنمایی تصویر کودکان و جامعه در کتاب‌هاست.

هم‌چنین، از آن‌جا که کتاب‌های درسی، به‌ویژه در دوره ابتدایی، نقشی کلیدی در جامعه‌پذیری دانش‌آموزان دارند، تکرار این مؤلفه‌ها در طول پایه‌های تحصیلی سبب نهادینه شدن گفتمان مسلط در ذهن کودکان می‌شود؛ به‌ویژه در قالب روایت‌هایی از گذشته پرافتخار، حال اخلاق‌محور و باایمان و آیندهٔ وطن‌دوست و مسئولیت‌پذیر.

در نهایت، در این سطح از تحلیل گفتمان فرکلاف می‌توان گفت که تصویرسازی‌ها بیش از آن‌که بازتاب‌دهندهٔ هویت متکثر و پویا باشند، در پی تثبیت نوع خاصی از هویت ملی‌اند که بر پایهٔ ارزش‌های نهاد دین، فرهنگ رسمی، آموزه‌های انقلاب، و بازنمایی‌های کنترل‌شده از قومیت‌ها و جنسیت‌ها بنا شده‌اند. این گفتمان، اگرچه در پی ایجاد انسجام ملی است، اما در عین حال می‌تواند منجر به کم‌رنگ شدن برخی ابعاد دیگر (برای مثال اقلیت‌ها یا الگوهای نوین جهان مدرن) گردد.

مرحله سوم: تبیین

سطح سوم در چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف، مرحلهٔ تبیین است که تمرکز آن بر پیوند میان گفتمان و ساختارهای کلان اجتماعی، ایدئولوژیک و نهادی است. در این مرحله، گفتمان نه صرفاً به مثابهٔ یک متن یا فرایند تولید، بلکه به عنوان بخشی از یک نظم اجتماعی گسترده‌تر تحلیل می‌شود که در آن مناسبات قدرت، ایدئولوژی، نهادها و تجربه‌های اجتماعی نقش دارند. در سطح تبیین، تحلیل‌گر تلاش می‌کند نشان دهد که گفتمان‌های بازنمایی‌شده در تصویرسازی‌های کتاب‌های فارسی دورهٔ ابتدایی در دههٔ ۱۳۹۰ چگونه در بستر شرایط اجتماعی، نهادی و موقعیتی شکل گرفته‌اند و چگونه این گفتمان‌ها در تقویت، بازتولید یا چالش با ساختارهای قدرت و ایدئولوژی‌های مسلط عمل می‌کنند. فرکلاف برای این سطح، سه نوع بستر تبیینی را پیشنهاد می‌دهد:

بستر موقعیتی[۲]

در این بخش، باید به زمینه‌های خاص و لحظه‌ای که گفتمان‌ها در آن شکل گرفته‌اند، توجه کرد. موقعیت‌های تولیدی گفتمان‌های تصویری در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی ممکن است با تحولات خاصی در زمینه‌های فرهنگی، سیاسی، یا آموزشی پیوند داشته باشد. در حقیقت، این گفتمان‌ها در یک زمان و مکان خاص به‌وجود آمده‌اند و در نتیجه تحت تأثیر شرایط خاص اجتماعی و فرهنگی قرار گرفته‌اند. کتاب‌های درسی فارسی در دهه ۱۳۹۰ در ایران در بستر تحولات آموزش و پرورش در ایران و تغییرات اجتماعی و سیاسی آن دهه تولید شده‌اند. ممکن است رویدادهایی چون تغییرات در سیاست‌های آموزشی، پروژه‌های فرهنگی که در آن زمان در دستور کار دولت قرار داشت، یا حتی واکنش‌های فرهنگی به تحولات جهانی، بر تصمیم‌گیری‌های مربوط به نحوهٔ تصویرسازی و انتخاب عناصر هویت ملی در کتاب‌ها تأثیر گذاشته باشد. به عنوان نمونه یکی از عوامل نهادی اثرگذار بر ساختار گفتمانی کتاب‌های فارسی، سند تحول بنیادین آموزش‌وپرورش است که از سال ۱۳۹۰ به عنوان مرجع سیاست‌گذاری در تولید محتوای آموزشی به‌کار گرفته شد. اهداف کلانی همچون تربیت انسان تراز انقلاب اسلامی، تقویت هویت دینی و ملی و گسترش سبک زندگی اسلامی ـ ایرانی، به‌طور مستقیم در بازنویسی محتوای متنی و تصویرسازی‌های کتاب‌های درسی تأثیر داشته‌است. این جهت‌گیری نهادی سبب شده تا حتی در بازنمایی‌های بصری، مفاهیمی همچون خانواده، همبستگی ملی، ایثار و چهره‌های تاریخ معاصر تقویت شود و تنوع قومی و جغرافیایی به عنوان بخشی از گفتمان وحدت ملی نمایش یابد.

بستر نهادی[۳]

در سطح نهادی، تولید تصویرسازی‌های کتاب‌های فارسی در نتیجهٔ تعامل و سلسله‌مراتب میان سطوح مختلف قدرت فرهنگی و آموزشی شکل می‌گیرد. در این میان، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به مثابه مرجع اصلی نظام آموزشی، جهت‌گیری اصلی نظام آموزشی را در زمینهٔ هویت اسلامی ـ ایرانی تعیین می‌کند و چارچوب ارزشیِ مطلوب را برای تولید محتوا مشخص می‌سازد. سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، در مقام نهاد فنی و اجرایی، این جهت‌گیری کلان را به ضوابط، معیارها و سفارش‌های محتوایی و بصری برای تالیف و تصویرگری کتاب‌ها تبدیل می‌کند. در سطح بعدی، تصویرسازان به عنوان کنش‌گران خلاق، در محدودهٔ همین ضوابط و انتظارات نهادی عمل می‌کنند و ناگزیرند انتخاب‌های تصویری خود را در نسبت با هنجارهای تعیین‌شده سامان دهند. از این‌رو، آن‌چه در تصاویر کتاب‌های فارسی دیده می‌شود صرفاً حاصل خلاقیت فردی تصویرساز نیست، بلکه نتیجهٔ برهم‌کنش میان خلاقیت هنری و محدودیت‌های نهادی است؛ برهم‌کنشی که در نهایت به برجسته‌شدن نمادهای فرهنگی ـ اسلامی، الگوهای خانوادگی مطلوب و نشانه‌های هویت رسمی در تصویرسازی‌ها می‌انجامد.

Doi: 10.22034/rph.2026.2070082.1177

بستر اجتماعی ـ ایدئولوژیک[۴]

این بستر به شرایط گسترده‌تری از جامعه مربوط می‌شود که گفتمان‌ها در آن شکل می‌گیرند و به مناسبات قدرت و ایدئولوژی‌های اجتماعی توجه دارد. این قسمت به این مسئله می‌پردازد که گفتمان‌های تصویری در کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی چگونه به بازتولید یا چالش با ایدئولوژی‌های حاکم پرداخته‌اند و چگونه با ساختارهای قدرت و هویت اجتماعی در جامعه ایران در دهه ۱۳۹۰ تعامل کرده‌اند.

در این بخش، لازم است به گفتمان‌های غالب در جامعه ایران توجه شود که در آن زمان حول محور مفاهیم دینی و اسلامی، ملی‌گرایی اسلامی و ارزش‌های فرهنگی و تاریخی ایران و در برخی موارد، مفاهیم مقاومت و مقابله با جهانی‌شدن شکل گرفته بودند. تصویرسازی‌های کتاب‌های درسی فارسی با تأکید بر روی این مفاهیم تلاش داشته‌اند تا دانش‌آموزان با هویت‌های جمعی خاص آشنا شده و آنها را به عنوان بخشی از فرهنگ و تاریخ ایران درک کنند.

از مهم‌ترین نکات در این بخش، توجه به نحوه تعامل گفتمان‌های تصویری با مخاطبان است. درواقع، این پرسش مطرح می‌شود که این گفتمان‌ها چگونه توسط دانش‌آموزان، معلمان و حتی والدین دریافت می‌شوند. برای مثال، آیا تصویرسازی‌هایی که بر هویت ملی و دینی تأکید دارند، به‌درستی از سوی مخاطبان هدف (یعنی دانش‌آموزان دوره ابتدایی) درک شده و با هویت شخصی و اجتماعی‌شان پیوند می‌خورد؟ یا ممکن است این گفتمان‌ها با مقاومت‌هایی مواجه شوند که ناشی از تفاوت‌های فرهنگی، اجتماعی یا حتی طبقاتی باشد؟

در نهایت، هدف از تحلیل این بخش در سطح تبیین، این است که به‌طور مشخص نشان داده شود که چگونه گفتمان‌های بازنمایی‌شده در تصویرسازی‌های کتاب‌های درسی نه‌تنها بازتاب‌دهندهٔ شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی آن دوران هستند، بلکه در بازسازی و تقویت نظم اجتماعی و قدرت‌های فرهنگی و ایدئولوژیک نیز نقشی اساسی ایفا می‌کنند. تصاویر اغلب در راستای گفتمان رسمی هویت ملی، اما با تأکید بیشتر بر عناصر دینی هویت خلق شده‌اند؛ این نشان‌دهندهٔ گرایش نظام آموزشی به تقویت نوعی احساس تعلق دینی و اخلاقی است. متن کتاب‌ها نیز مانند تصاویر، در چارچوب گفتمان دینی حرکت کرده‌اند و بازنمایی‌شان بیشتر در خدمت بازتولید ارزش‌های دینی و اخلاقی جامعه بوده است؛ به‌طوری‌که نوعی هم‌سویی با سیاست‌های رسمی فرهنگی جمهوری اسلامی در آنها دیده می‌شود.

این تفاوت نشان می‌دهد که بین سیاست‌گذاری تصویری و متنی در کتاب‌های فارسی دهه ۱۳۹۰ هم‌سویی وجود دارد. تصاویر با زبانی نمادین و هنری‌تر، ابعاد هویت ملی را پوشش داده‌اند، در حالی که متون با رویکردی مستقیم و تربیتی، بر بیان این ابعاد تمرکز داشته‌اند. این هم‌سویی، بازتابی از عدم پویایی گفتمان هویت ملی در سطح نهادهای فرهنگی و آموزشی ایران در دهه ۱۳۹۰ است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف بررسی بازنمایی مؤلفه‌های هویت ملی در تصویرسازی کتاب‌های فارسی (بخوانیم) دورهٔ ابتدایی در دههٔ ۱۳۹۰ و با اتکا به چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف انجام شد. داده‌های پژوهش پس از بررسی تصاویر بر اساس مؤلفه‌های هویتی، در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین تحلیل شدند. نتایج نشان داد که تصویرسازی‌های این کتاب‌ها عمدتاً در هم‌سویی با گفتمان رسمی آموزش و پرورش و سیاست‌های هویتی حاکم عمل کرده‌اند و هویت ملی را نه به مثابهٔ امری متکثر، بلکه در قالبی هدایت‌شده و انتخابی بازنمایی کرده‌اند.

در سطح توصیف، مشخص شد که در پایه‌های اول تا سوم، مؤلفه‌های هویتی به‌صورت مستقیم‌تر و آشکارتر در تصویرها حضور دارند، در حالی که در پایه‌های چهارم تا ششم، بازنمایی‌ها بیشتر نمادین، غیرمستقیم و نیازمند تفسیرند. این تفاوت را می‌توان در سطح تفسیر به ویژگی‌های شناختی و رشدی مخاطبان کودک و نیز راهبرد آموزشی کتاب‌ها نسبت داد؛ به این معنا که تصاویر برای پایه‌های پایین‌تر با شفافیت بیشتری طراحی شده‌اند تا دریافت مستقیم‌تری از ارزش‌های مطلوب فراهم شود، و در پایه‌های بالاتر، از نشانه‌های پیچیده‌تر و نمادین‌تر استفاده شده است. در سطح تبیین نیز این الگو نشان می‌دهد که کتاب‌های درسی در دههٔ ۱۳۹۰ به‌جای بازنمایی آزاد و متنوع هویت، در خدمت پرورش تدریجی هویت مطلوب رسمی قرار گرفته‌اند.

از نظر برجستگی، پررنگ‌ترین مؤلفه‌های هویتی در تصاویر، ارزش‌های دینی، نهادها و مفاهیم اجتماعی ـ اخلاقی، و نمادهای فرهنگی و تاریخی بوده‌اند. در مقابل، مؤلفه‌هایی چون تنوع فرهنگی، هویت‌های قومی، جنبه‌های مدرن یا جهانی هویت ملی، و به‌ویژه زبان فارسی، حضور کم‌رنگ‌تری داشته‌اند. این کم‌رنگی زبان فارسی در سطح تصویر، برخلاف جایگاه بنیادین آن در هویت ملی، نشان می‌دهد که نهاد آموزشی در دههٔ ۱۳۹۰ زبان را بیش از آن‌که به صورت نمادین و تصویری برجسته کند، در سطح متن و تمرین‌های نوشتاری برای جامعه‌پذیری زبانی به‌کار گرفته است. به بیان دیگر، زبان فارسی در این کتاب‌ها بیشتر یک سازوکار آموزشی و هویت‌ساز متنی است تا یک مؤلفهٔ تصویری؛ و همین امر، نوعی تقسیم کار گفتمانی میان متن و تصویر را آشکار می‌کند: متن، حامل آموزش زبانی و تثبیت هنجارهای گفتاری و نوشتاری است، و تصویر، حامل برجسته‌سازی ارزش‌های دینی، خانوادگی و فرهنگی.

کاربست چارچوب فرکلاف نشان داد که میان متن و تصویر در این کتاب‌ها نوعی هم‌سویی گفتمانی برقرار است؛ به این معنا که هر دو سطح، در بازتولید هویت رسمی اسلامی ـ ملی مشارکت دارند. بااین‌حال، این هم‌سویی سبب کاهش تنوع در بازنمایی هویت شده است. به‌ویژه در سطح تبیین روشن شد که حذف یا حاشیه‌رانی برخی مؤلفه‌ها، مانند زبان فارسی در سطح تصویری، یا هویت‌های قومی و جهانی در سطح کلی بازنمایی، حاصل یک انتخاب صرفاً هنری نیست، بلکه نتیجۀ منطق نهادی و ایدئولوژیکی است که از طریق سند تحول بنیادین، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، و سیاست‌های محتوایی آموزش و پرورش اعمال می‌شود. از این منظر، کتاب‌های فارسیِ دهۀ ۱۳۹۰ بیش از آن‌که آینۀ تمام‌نمای تنوع فرهنگی جامعه باشند، بازتاب‌دهندۀ الگویی هدایت‌شده از هویت ملی‌اند که در آن، دین، خانواده، نظم اجتماعی و نمادهای رسمی بر سایر مؤلفه‌ها برتری یافته‌اند.

در مجموع، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که تصویرسازی‌های کتاب‌های فارسی دورۀ ابتدایی در دهۀ ۱۳۹۰، ضمن مشارکت در تثبیت گفتمان رسمی هویت ملی - دینی، از بازنمایی متوازن و چندصدایی هویت ایرانی فاصله گرفته‌اند. این وضعیت، ضرورت بازنگری در سیاست‌های تولید تصویر آموزشی را آشکار می‌سازد؛ بازنگری‌ای که بتواند میان انسجام هویتی و بازتاب تنوع فرهنگی، زبانی و اجتماعی جامعه تعادل بیشتری برقرار کند.

پی‌نوشت‌ها

1. National identity
2. Situational Context
3. Institutional Context
4. Social and Ideological Context

فهرست منابع فارسی

- پاشائی، محمدرضا (۱۴۰۱)، تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی بر اساس ساحت‌های تربیت سیاسی و اجتماعی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، *پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی*، ۲۲، ۱۹۹-۲۲۴، https://doi.org/10.30465/CRTLS.2022.35885.2210
- جفری‌زاده، سید مجید (۱۴۰۰)، بررسی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر الگوی مطلوب انتخاب تصاویر آموزشی دوره دوم ابتدایی، دانشگاه دانشگاه علم و هنر یزد، استاد راهنما: آیدین مهدی‌زاده تهرانی.
- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۸۸)، هویت ملی ایرانیان؛ مبانی و مؤلفه‌ها، *پژوهشنامه (گروه پژوهش‌های فرهنگی و هنری)*، ۴۹، ۹-۳۶.
- حاجی‌حسین، منیژه؛ ایشانی، طاهره (۱۳۹۶)، بررسی نقش کتاب فارسی بخوانیم در هویت ملی (با تاکید بر فرهنگ و میراث فرهنگی)، *مطالعات ملی*، ۷۰(۱۸)، ۱۱۵-۱۳۲، https://doi.org/20.1001.1.1735059.1396.18.70.7.3
- خدایار، اعظم؛ فتحی، اعظم (۱۳۸۷)، هویت ملی در کتاب‌های درسی آموزش و پرورش (مورد مطالعه: دوره متوسطه)، *مطالعات ملی*، ۹(۳)، ۴۶، https://doi.org/20.1001.1.1735059.1387.9.35.2.5
- زارع‌پور، سیما (۱۴۰۱)، بررسی واقع‌گرایی (واقع‌نمایی) در تصویرسازی کتاب‌های مقطع دبستان (نمونه موردی: کتاب فارسی سوم دبستان)، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، استاد راهنما: محسن حسن‌پور.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۰)، *فارسی اول ابتدایی*، تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۱)، *فارسی اول ابتدایی*، تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۱)، *فارسی پنجم ابتدایی*، تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۱)، *فارسی چهارم ابتدایی*، تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۲)، *فارسی اول ابتدایی*، تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۳)، *فارسی اول ابتدایی*، تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۵)، *فارسی دوم ابتدایی*، تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۵)، *فارسی سوم ابتدایی*، تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۷)، *فارسی دوم ابتدایی*، تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۷)، *فارسی سوم ابتدایی*، تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۹)، *فارسی پنجم ابتدایی*، تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۹)، *فارسی ششم ابتدایی*، تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰)، *سند تحول بنیادین آموزش و پرورش*.
- صادقی، علی اشرف؛ مرادخانی، همایون (۱۳۹۳)، برساخت گفتمانی

Doi: 10.22034/rph.2026.2070082.1177

هویت در کتاب‌های فارسی دورهٔ ابتدایی، *جامعه‌پژوهی فرهنگی*، ۵(۴)، ۶۵-۹۵، https://doi.org/10.22034/jcsc.2022.129410.2158

- عزیزی، سید مهدیه (۱۳۹۰)، بررسی تصاویر کتاب‌های اول و دوم دبستان و رابطه آنها با هویت ملی و دینی، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه آزاد اسلامی (تهران، مرکز)، استاد راهنما: سید احمدی زاویه، سید سعید.
- فرخ‌نیا، فاطمه (۱۳۹۸)، تحلیل تصویرسازی‌های متون درسی فصل سوم کتاب فارسی اول دبستان بر مبنای اصول تصویرگری آموزش، مؤسسه آموزش عالی فردوس، استاد راهنما: لاله خرازیان.
- کلاته میمری، هاجر (۱۳۹۰)، بررسی میزان انطباق محتوای کتاب‌های درسی زبان فارسی دورهٔ راهنمایی با هویت ملی در سال تحصیلی ۱۳۸۹-۱۳۸۸، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه پیام نور (تهران)، استاد راهنما: حسین قاسم‌پور مقدم.
- محمودی، فاطمه (۱۴۰۰)، نقش نظام‌های گفتمانی مسلط دوره قاجار در متون تصویری قلمدان‌ها، *رهپویه هنرهای صناعی*، ۱(۲)، ۱۰۳-۱۲۱، https://doi.org/10.22034/rac.2022.251619
- منصوری، علی؛ فریدونی، آمنه (۱۳۸۸)، تبلور هویت ملی در کتب درسی: بررسی محتوایی کتاب فارسی دوره ابتدایی، *مطالعات ملی*، ۱۰(۲)، ۴۴، https://sid.ir/paper/458230/fa
- مهرابی، فاطمه؛ سیداحمدی زاویه، سید سعید (۱۴۰۲)، تحلیل انتقادی گفتمان مسلط بر بازنمایی مولوی در نسخه ثواقب‌المناقب (بر مبنای نظریه فرکلاف)، *نگره*، ۶۵، ۵۳-۷۷، https://doi.org/ 10.22070/negareh.2021.14350.2750
- نقیه، سعیده؛ امانی، حسن (۱۴۰۴)، بررسی وجوه شکل‌گیری مرقع هفت اورنگ ابراهیم میرزا صفوی با رویکرد تحلیل گفتمان نورمن فرکلاف، *باغ نظر*، ۲۲(۱۴۲)، ۸۵، https://doi.org/10.22034/bagh.2025.493725.5721

فهرست منابع لاتین

- Fairclough, Norman, 2010, Critical Discourse Analysis: the Critical Study of Language, New York: Routledge.